

Anna Amalia Bergendahl, een voorbeeldig feministe?
Casusonderzoek over een Réveilvrouw en het negentiende -
eeuwse feminisme

Inleverdatum eerste versie: 4 juni 2012

Naam: Suzanne Agterberg

Studentnummer: 3464407

E-mailadres: S.Agterberg@students.uu.nl

Cursus: Onderzoeksseminar III Angel in the House

Docent: Fia Dieteren

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1. Het Réveil en de eerste feministische golf	6
Paragraaf 1. Het Réveil en vrouwenemancipatie in het historiografisch debat	6
Paragraaf 2. Twee indelingen van het begrip feminisme	9
1.2.1 Van Drenth en De Haan, “the Rise of Caring Power”	10
1.2.2 Olive Banks, “Becoming a feminist”	10
Paragraaf 1.2.3 <i>Becoming a feminist</i> en <i>The Rise of Caring Power</i> in overeenkomst	11
Hoofdstuk 2. Het Leven van Anna Amalia Bergendahl	12
Paragraaf 1. Jeugd en ouders	12
Paragraaf 2. Het liefdadigheidswerk	15
Paragraaf 3 Anna Bergendahl in vergelijking met andere Réveilvrouwen	18
Hoofdstuk 3. Anna Amalia Bergendahl als schrijfster	22
Paragraaf 1. Een algemeen beeld	22
Paragraaf 2. De positie van de vrouw	26
Paragraaf 3. Anna als schrijfster in vergelijking met andere Réveilvrouwen	29
Conclusie	31
Literatuurlijst	34
Primaire literatuur	34
Secundaire literatuur	36
Websites	37

Inleiding

‘O! Gij allen die de zegeningen kent der christelijke vrijheid, gij, die de genoegens van het huiselijke leven gevoelt, echtgenooten en moeders, jongelingen en jonkvrouwen, ja kinderen en dienstboden, helpt op nieuw eenige vrouwen, moeders of jonge dochters ook hare vrijheid van uit de onteerende slavenbanden te geven.’¹

Door middel van deze tekst probeerde Mejuffrouw Anna Amalia Bergendahl burgerlijke vrouwen in 1857 aan te sporen om zich in te zetten voor hun talrijke seksegenoten die in Suriname nog altijd slaven waren. Wat de tekst zo uitzonderlijk maakt, is dat het in de burgerlijke cultuur van de negentiende eeuw absoluut niet de gewoonte was dat vrouwen op deze manier naar buiten traden en zich inzetten voor maatschappelijke hervorming. Dit was de taak van de man. Deze scheiding van sferen waren cruciaal voor de burgerij. De taken van de vrouw lagen in de huiselijke privésfeer, terwijl de man zich bezighield in de publieke sfeer. Historici onder wie Leonore Davidoff en Catherine Hall zien deze gescheiden sferen als het kenmerk bij uitstek van de burgerlijke cultuur.² Anderen onder wie Amanda Vickery en Ute Frevert vinden de grens tussen de gescheiden sferen helemaal niet zo duidelijk. De ideologie van gescheiden sferen is volgens Vickery niet ontstaan rond 1700 en ook niet typisch iets van de negentiende eeuwse burgerij.³ Volgens Frevert zijn de twee sferen sterk met elkaar verbonden. Als voorbeeld van invloed van vrouwen in de openbare sfeer geeft ze aan dat vrouwen actieve brieven-schrijfsters waren en net als mannen actief waren in verenigingen, met name in maatschappelijke liefdadigheidsbewegingen waar liefdadigheidswerk hoog in het vaandel stond.⁴

Anna Bergendahl was één van de vrouwen die zich inzette voor zo’n maatschappelijke liefdadigheidsbeweging. Zij schreef de bovenstaande tekst als presidente van het Dames – Comité ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname. Dit was de damesafdeling van de Vereeniging ter bevordering van de afschaffing der Slavernij. Deze vereniging was één van de vele politiek – maatschappelijke activiteiten

---

¹ A.A. Bergendahl, ‘Dames- Comité ter bevordering van de afschaffing der slavernij’, *Maandblad uitgegeven vanwege de Nederlandsche Vereeniging ter bevordering van de Afschaffing van Slavernij* (1857 – 1858), 43.

² A. Vickery, ‘Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History’, *the historical Journal* 36 (1993) 393-394.

³ Vickery, ‘Golden Age to separate Spheres?’ 393-401

⁴ U. Frevert, ‘the middle Classes as Public and Private: Culture, Gender and Modernization in the Nineteenth Century’, in: *Private Domain, Public inquiry Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum 1996), 210-217

van het protestantse Réveil. Het Réveil is tussen 1815 en 1865 een internationale reactie op de Verlichting waarin het christelijke denken en handelen centraal staat. De eerste fase van het Réveil in Nederland werd gekenmerkt door huiselijke godsdienstige bijeenkomsten. In dit Romantische Réveil ligt de nadruk op beleving van de eigen vroomheid en staat het gevoel als bron van het geloof en het leven centraal. Vanaf de jaren '40 van de negentiende eeuw heeft het Réveil zich verbreed. De nadruk kwam te liggen op maatschappelijke betrokkenheid. Het belangrijkste kenmerk van deze maatschappelijke missie was de combinatie van sociaal activisme en toewijding aan God. Het Réveil gaf uiting aan haar christelijke roeping door zich in te zetten tegen armoede, prostitutie, alcoholisme en slavernij.⁵

Binnen het vakgebied van de gender- en vrouwengeschiedenis is er uitgebreid onderzoek gedaan naar de vrouwen die actief waren binnen het Réveil. Ondanks dat zitten er nog hiaten in het onderwerp. Één hiervan wordt met deze scriptie opgevuld. Als er namelijk onderzoek gedaan wordt naar Réveilvrouwen en hun netwerken, wordt Anna Amalia Bergendahl vaak over het hoofd gezien. Meestal staan vrouwen als Marianne Catherine Klerck - van Hogendorp en Petronella Voûte centraal. Anna Bergendahl wordt, hoewel haar publicaties wel behoren tot het Réveilarchief in Amsterdam, niet gezien als onderdeel van dit Réveilvrouwennetwerk. Ze wordt in de meeste onderzoeken niet of slechts een enkele keer kortstondig genoemd. Ook Anna de Haas, de auteur van het lemma over Anna Bergendahl, vindt dit onterecht. Zij schrijft: 'Het lijkt wat ondankbaar dat het nageslacht nauwelijks meer aandacht heeft gehad voor haar leven dat zo totaal in dienst van anderen heeft gestaan.'⁶ De vraag waarom Anna Bergendahl aan de ene kant wel bij het Réveil gerekend wordt, maar aan de andere kant niet bij onderzoek naar netwerken van Réveilvrouwen behandeld wordt, was een belangrijke reden voor de keuze voor dit onderwerp. Dit is echter niet de hoofdvraag van deze scriptie. Er is namelijk nog een ander belangrijk historiografisch debat over de Réveilvrouwen aan de gang. Dit gaat om de discussie over de feministische aard van deze vrouwen. Is het wel terecht om het Réveil te zien als een wortel van het negentiende-eeuwse feminisme?⁷ Deze vraag wordt door Tineke de Bie en Wantje Fritschy in 1985 met 'nee'

⁵ I. van de Wijdeven, 'bidden en handwerken voor de goede zaak. Het Reveil in Nederland (1817 – 1854)', *Historisch Nieuwsblad* nr. 7 (2009) 24-30.

⁶ A. de Haas, 'Bergendahl, Anna Amalia (1827 – 1899)' (versie 15 april 2012), <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Bergendahl> (25 mei 2012).

⁷ T. de Bie en W. Fritschy, 'De 'wereld' van Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in J. Reys e.a., *6e jaarboek voor vrouwengeschiedenis: De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 30-58, 30.

beantwoord. Zij schrijven dit antwoord als reactie op het standaardwerk *Van Moeder op Dochter*. In dit boek wordt gesteld dat de ontwikkeling van de vrouwenbeweging begint bij de Réveilvrouwen, want het werk van de Réveilvrouwen was ‘het eerste gevolg van haar toenemende ontwikkeling enerzijds, de eerste schrede op weg naar volledige emancipatie anderzijds’. Zij gingen voor het eerst buiten het gezin zelfstandig optreden.⁸ Hiermee stelt *Van Moeder op Dochter* dus dat de Réveilvrouwen het traditionele rolpatroon doorbraken en daarom gezien kunnen worden als de wortels van het negentiende eeuwse feminisme. Als dit werkelijk het geval is, dient dat ook tot uiting te komen in het leven van individuele leden van het Réveil, zoals Anna Amalia Bergendahl. In hoeverre haar leven en werk getypeerd kunnen worden als feministisch, is daarom de centrale vraag in de komende hoofdstukken.

In hoofdstuk één zal in paragraaf één een overzicht gegeven worden van het historiografische debat wat hierboven is geïntroduceerd. Dit debat draait om de vraag in hoeverre de Réveilvrouwen gezien kunnen worden als wortel van het feminisme. Bovendien is er discussie over de methode waarmee de Réveilvrouwen getypeerd worden. Welke definitie of periodisering van feminisme wordt hiervoor gebruikt? Daarnaast zal in paragraaf twee een begripsbepaling van het begrip ‘feminisme’ gegeven worden. De periodisering en indeling in generaties die in deze paragraaf besproken zal worden, is cruciaal in het typeren van Anna Amalia Bergendahl als feministe.

Daarna volgen twee hoofdstukken waarin haar leven en haar werk apart geanalyseerd zullen worden. In hoofdstuk twee staat de vraag centraal in hoeverre het leven van Anna Amalia Bergendahl getypeerd kan worden als feministisch. Om dit te bepalen wordt haar leven geanalyseerd door terug te grijpen op de kenmerken en generaties die genoemd zijn in de begripsbepaling van ‘feminisme’, gegeven in hoofdstuk één. Er wordt gekeken welke factoren van invloed waren op het feit dat zij zich zo in is gaan zetten voor liefdadigheidswerk en de anti – slavernij beweging. Wat was de rol van bijvoorbeeld haar ouders hierin? Haar leven wordt bovendien vergeleken met de levens van andere Réveilvrouwen: Marianne van Hogendorp - van Hogendorp, Petronella Voûte, Elisabeth Maria Magdalena Groen van Prinsterer van der Hoop, M.A. van Tuyll van Serooskerken–van Marselis Hartsinck en Ida Pierson - Oyens. Deze vrouwen zijn gekozen, omdat zij in het onderzoek naar de Réveilnetwerken van De Bie en Fritschy veelvuldig genoemd worden.

---

⁸ W.H. Posthumus – van der Groot e.a., *Van Moeder op Dochter, De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. (3e druk; Nijmegen 1977) 34-35.

In het derde hoofdstuk staat het werk van Anna Bergendahl centraal. Hierbij is de centrale vraag in hoeverre het werk van Anna Amalia Bergendahl getypeerd kan worden als feministisch. Haar werken, die zich in het Réveilarchief in Amsterdam bevinden, zijn de belangrijkste primaire bronnen waarop deze scriptie is gebaseerd. Deze zullen uitgebreid bekeken worden om zo een algemeen beeld te kunnen scheppen van haar werk en denkbeelden. Hierbij zal worden gekeken naar de onderwerpen en thema's die ze bespreekt. Veel aandacht zal uitgaan naar de overtuigingen en motieven waarmee ze schreef. Er wordt gekeken naar de invloed van religie op haar werk. Het belangrijkste waar naar gekeken wordt is de vraag hoe zij schreef en dacht over de rol van vrouwen. Hoe benaderde zij vrouwen? En hoe sprak zij over de liefdadige activiteiten van vrouwen? Als laatste is het belangrijk om te kijken hoe haar publicaties zich verhouden tot andere publicaties van het Réveil en andere vrouwelijke schrijvers zodat haar werk goed in perspectief kan worden gezet.

Hoofdstuk 1. Het Réveil en de eerste feministische golf

Paragraaf 1. Het Réveil en vrouwenemancipatie in het historiografisch debat.

In het begin van de jaren 1970 kwam in Nederland een nieuwe interesse in vrouwengeschiedenis op. Één van de weinige boeken waarop teruggegrepen kon worden was getiteld *Van Moeder op Dochter*. Dit boek is al in 1948 voor het eerst verschenen en in de jaren daarna enkele malen herzien en opnieuw gepubliceerd. De rode draad die door het boek heen loopt, is dat de burgerlijke vrouwen in de negentiende eeuw langzamerhand zijn gaan inzien dat zij ook verantwoordelijk zijn voor hun medemens en voor wat er in de maatschappij gebeurt.⁹ Een belangrijke factor in dit bewustwordingsproces was het Réveil. Alle vrouwen die volgens dit boek aan de weg stonden van de vrouwenbeweging, behoorden tot het Réveil of stonden in nauw verband ermee. Het filantropische werk heeft de horizon van deze vrouwen verbreed.¹⁰ De vrouwen uit de Réveilfamilie Van Hogendorp waren een goed voorbeeld. Marianne van Hogendorp was in het Réveil begonnen en heeft dit werk doorgegeven aan haar drie dochters.¹¹

Het boek is gebaseerd op een verzameling literatuur over de vrouwenbeweging. Onder andere het werk en de visie van Johanna W. A. Naber (1859 – 1941), feministe en de eerste autodidactische geschiedschrijfster over de vrouwenbeweging, hebben een stempel gedrukt op *Van Moeder op Dochter*. Nabers biografieën over vooraanstaande vrouwen uit de vrouwenbeweging en enkele Nederlandse vorstinnen, vormen de basis voor het boek. Het werk van het Réveil, wat net als zij protestants was, komt sterk naar voren in *van Moeder op Dochter*.¹² Met het verdedigen van de stelling dat Réveilvrouwen kunnen worden gezien als de wortels van de eerste feministische golf, willen de auteurs van het boek hun overtuiging van de sterke continuïteit in de vrouwenbeweging benadrukken.

In de jaren 1980 komt er kritiek op *Van Moeder op Dochter*. Historica Ulrika Jansz heeft in meerdere werken kritiek op de visie van het boek. Ze benadrukt dat Johanna Naber liberaal was en uit een protestants milieu kwam. Bovendien maakte Naber zelf deel uit van de beweging waar ze over schrijft. Haar visie en dus de visie van het boek is daarom erg

---

⁹ Posthumus – van der Groot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 7.

¹⁰ Ibidem, 34-35.

¹¹ Ibidem, 90-91.

¹² U. Jansz, 'Inleiding bij de 'Eerste Proeve' van Johanna W.A. Naber', in J. Reys e.a., *6^e jaarboek voor vrouwengeschiedenis: De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 186-188, 186-187.

gekleurd. Er is weinig aandacht in het betoog voor liefdadigheidswerk van mensen met andere politieke of religieuze voorkeuren.¹³

Ook Tineke de Bie en Wantje Fritschy hebben kritiek op *Van Moeder op Dochter* in hun artikel *De wereld van Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme*. Zij stellen zichzelf de vraag of het wel terecht is om de wortels van het laat negentiende-eeuwse feminisme te leggen bij de Réveilvrouwen.¹⁴ Een belangrijk tegenargument is dat de activiteiten van de Réveilvrouwen in de negentiende eeuw niet gezien werden als geëmancipeerd of ongeschikt voor vrouwen. De liefdadigheidsactiviteiten – typische vrouwentaken - vond gescheiden van mannen plaats. Belangrijker nog: het liefdadigheidswerk werd gezien als herleving van de oorspronkelijke christelijke waarde dat het verrichten van christelijke daden van barmhartigheid bij uitstek een taak van vrouwen was.¹⁵ De Réveilvrouwen deelden deze mening en vonden het werk dat ze deden zeer vanzelfsprekend. Er was dus geen sprake van een aparte belevingswereld van de Réveilvrouwen over hun liefdadigheidswerk.¹⁶ Zo concluderen De Bie en Fritschy dat noch de liefdadige activiteiten, noch de vrouwennetwerken binnen het Réveil wortels zijn van het negentiende eeuwse feminisme. Ze gaan echter niet zover dat ze het Réveil bestempelen als totaal betekenisloos voor het ontstaan van de eerste feministische golf. De activiteiten van de Réveilvrouwen hadden wel kleine voordelen, zoals betaalde arbeidsplaatsen en opleidingsmogelijkheden voor vrouwen van eenvoudige komaf. De Réveilvrouwen begonnen zich af te vragen hoe zij als christelijke vrouwen de samenleving konden verbeteren en wat er van hen verwacht werd. Ze waren bovendien een inspiratiebron voor sommige latere negentiende-eeuwse feministes.¹⁷

In de jaren 1990 kwamen er meer stemmen op die de visie van *Van Moeder op Dochter* ondersteunden. De auteurs van *the Rise of Caring Power* hebben namelijk twee punten van kritiek op de conclusie van De Bie en Fritschy. Ten eerste vinden zij dat er een onderscheid gemaakt moet worden in de verschillende stadia van de eerste feministische golf. De vrouwen aan het begin van de negentiende eeuw zijn namelijk op een verschillende manier en met

¹³ U., Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 24-25.

¹⁴ De Bie en W. Fritschy, 'De 'wereld' van Réveilvrouwen', 30.

¹⁵ Ibidem, 39-40.

¹⁶ Ibidem, 42- 56.

¹⁷ Ibidem, 56-58.

andere motieven actief in liefdadigheidswerk dan de vrouwen eind negentiende eeuw.¹⁸ Ten tweede hebben Van Drenth en De Haan een totaal andere visie op de rol die religie speelde in de ontwikkeling van vrouwenactivisme. Het protestantisme legde volgens Van Drenth en De Haan de basis van de liefdadige activiteiten van vrouwen, omdat het enkele waarden bevatte die vrouwen motiveerden en de mogelijkheid bood om andere mensen – met name andere vrouwen – te helpen. Het protestante geloof richtte zich namelijk niet alleen op het hiernamaals. Ook het leven hier op aarde is belangrijk. Hiermee bedoelen ze dat er niet alleen gebeden moest worden, maar dat men ook tijdens het leven in actie moest komen. Bovendien gelooft het protestantisme in een directe relatie tussen iedere gelovige en God. Vrouwen waren dus net zo goed verantwoordelijk voor zichzelf en voor het vervullen van hun christelijke plicht als mannen. Religie was volgens Van Drenth en De Haan niet alleen iets wat vrouwen beperkingen oplegde, maar zorgde ook voor het ontstaan van een nieuwe afzonderlijke vrouwenwereld en een nieuw besef van collectieve identiteit onder de vrouwen. Religie is volgens hen een zeer onderschat, positief en continu element in de geschiedenis van het feminisme.¹⁹

Een andere, naar mijn mening, terechte kritiek op de conclusie van de Bie en Fritschy komt van Selma Sevenhuijsen. Zij heeft kritiek op de definitie en de kenmerken van feminisme die De Bie en Fritschy gebruiken om tot hun conclusie te komen. Ze omschrijven feminisme, volgens Sevenhuijsen, als ‘het eisen van veranderingen in de maatschappelijke positie van vrouwen’.²⁰ De Réveilvrouwen streefden echter niet naar het recht op fatsoenlijk betaalde arbeid of onderwijs. Ook waren ze niet bezig met het verkrijgen van kiesrecht. Als deze kenmerken gebruikt worden in een onderzoek naar Réveilvrouwen, kom je logischerwijs tot de conclusie dat zij een minimale invloed hadden op de ontwikkeling van het feminisme. Sevenhuijsen stelt voor om contemporaine kenmerken te gebruiken. Er moet gekeken worden naar de zaken waar deze vrouwen zich mee bezighielden. Volgens Sevenhuijsen hebben de Réveilvrouwen de basis gelegd voor ‘het paradigma over seksualiteit en politiek waarbinnen de christelijke feministen en ook veel van haar liberale en socialistische zusters zich bewogen. Hoewel er beperkingen aanwezig bleven, werd het wel mogelijk dat vrouwen hun mening

---

¹⁸ J.M. L. Van Drenth en F.M. de Haan, *The rise of caring power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) 130.

¹⁹ Ibidem, 43-45.

²⁰ S. Sevenhuijsen, *in de orde van het vaderschap, politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870 – 1900* (Amsterdam 1987) 177

konden geven'.²¹ Het argument van Sevenhuijsen over het gebruiken van contemporaine kenmerken is belangrijk in het typeren van Anna Amalia Bergendahl als feministe. In het onderzoek wordt geen gebruik gemaakt van een definitie van het moderne feminisme, maar het richt zich, zoals Sevenhuijsen voorstelt, op contemporaine zaken.

Paragraaf 2. Twee indelingen van het begrip feminisme.

Voor de typering van Anna Bergendahl wordt gebruik gemaakt van het indelen van het negentiende-eeuwse feminisme in verschillende stadia en periodes. Feminisme zoals wij dat nu definiëren is namelijk anders dan het feminisme van de eerste feministische golf. Historici verschillen ten eerste van mening over definities van dit begrip. Voor deze scriptie wordt er uitgegaan van het raamwerk dat in *The Rise of Caring Power* gegeven wordt. Dit raamwerk wordt aangevuld met de inzichten van Olive Banks in haar boek *Becoming a feminist*. Deze auteurs hebben een andere visie in vergelijking met de besproken auteurs van paragraaf één. Die auteurs richten zich namelijk op het niveau van het Réveil als beweging en kijken naar de netwerken van Réveilvrouwen. Zowel in *Becoming a feminist* als in *the Rise of Caring Power* wordt er in tegenstelling daarmee op individueel niveau naar de Réveilvrouwen gekeken. Zowel Olive Banks als de auteurs van *The Rise of Caring Power* doen onderzoek – gebaseerd op veel biografische gegevens - naar de vrouwen zelf. Olive Banks doet in haar boek *Becoming a feminist* een sociologisch onderzoek naar 98 vrouwelijke feministen gebaseerd op biografische gegevens. Dit heeft als doel het analyseren van 'the process of becoming a feminist'.²² Van Drenth en De Haan richten zich op de invloed van in het bijzonder twee vrouwen, Elizabeth Fry en Josephine Butler, op het Réveil en de Nederlandse Réveilvrouwen. Door deze twee vrouwen te onderzoeken, willen ze de wederzijdse beïnvloeding van twee belangrijke historische processen illustreren: de rol van vrouwen in wat zij 'the Rise of Caring Power' noemen en de invloed van 'Caring Power' op de ontwikkeling van de vrouw tot moderne sociale categorie.²³

Nu zal eerst het raamwerk worden beschreven dat in *the Rise of Caring Power* wordt gebruikt om het begrip feminisme in te delen. Daarna zal worden besproken welke elementen uit het onderzoek van Olive Banks aan dit raamwerk worden toegevoegd.

---

²¹Ibidem 177.

²² O. Banks, *Becoming a feminist: the social origins of "first wave" feminism* (Brighton 1986) 1-4.

²³ Van Drenth en De Haan, *the Rise of Caring Power*, 11-13.

1.2.1 Van Drenth en De Haan, “the Rise of Caring Power”

Een van de al eerder genoemde kritieken van *The Rise of Caring Power* op het artikel van De Bie en Fritschy is dat er in dit artikel geen onderscheid gemaakt wordt in stadia van het negentiende eeuwse feminisme. Van Drenth en De Haan willen dit onderscheid juist wel duidelijk maken. Ze willen de verschillende soorten liefdadigheidsactiviteiten onderscheiden en bovendien de dynamiek van de feministische beweging in de loop van de tijd weergeven. Daartoe onderscheiden ze drie stadia of periodes. De eerste periode is die van het vrouwenactivisme. Deze vrouwen waren de eersten die zich voor ‘de ander’ in begonnen te zetten door armenzorg, werken voor de vrede en door de strijd tegen slavernij. De tweede fase wordt vrouwenbeweging genoemd. Hierin beginnen de activiteiten – die voornamelijk op andere vrouwen gericht zijn - zich georganiseerd in verenigingen of comités af te spelen. De motivatie komt minder vanuit de huiselijke sfeer, maar vanuit ‘the notion of sisterhood’, zoals Van Drenth en De Haan dit noemen. Het laatste stadium, waarmee de eerste feministische golf begonnen is, noemen ze de feministische beweging. Dit wordt gekenmerkt door het strijden voor gelijke rechten en gelijke behandeling.²⁴ De belangrijkste verschillen tussen de drie stadia zitten in het doel. Voor de vrouwen van het eerste stadium is het doel om van de wereld een betere plek te maken. De tweede categorie vrouwen heeft als doel om andere vrouwen te helpen en de derde categorie vecht tegen ongelijke behandeling.²⁵ Vanuit deze indeling concluderen Van Drenth en De Haan dat de eerste Réveilvrouwen geen feministen van de derde categorie waren, maar zeker wel tot de eerste twee categorieën gerekend kunnen worden. De Réveilvrouwen begonnen voor zichzelf te denken, verantwoordelijkheid te nemen, zich bewust te worden van hun vrouwelijk identiteit en werk dat oorspronkelijk mannenwerk was over te nemen.²⁶

1.2.2 Olive Banks, “Becoming a feminist”

Naast het indelen van de vrouwenbeweging in fasen, kan deze ook in generaties ingedeeld worden. Dit doet Olive Banks in haar boek *Becoming a Feminist*. Deze indeling is belangrijk in het typeren van Anna Amalia Bergendahl. Olive Banks verdeelt de 98 vrouwen die ze onderzoekt in vier generaties gebaseerd op de geboortedatum van de vrouwen. Deze verdeling vormt de basis voor haar verdere analyse. De eerste generatie bestaat uit vrouwen geboren voor 1828, de tweede generatie vrouwen is geboren tussen 1828 en 1848, de derde generatie tussen 1849 en 1871 en de laatste generatie eerste golf feministen is geboren tussen 1872 en

²⁴ Van Drenth en De Haan, *the Rise of Caring Power*, 46.

²⁵ Ibidem, 47.

²⁶ Ibidem, 130-131

1891. Banks analyseert de invloed van verschillende factoren - sociale status, relatie met de ouders, huwelijkse staat en religieuze en politieke voorkeur – in het leven van de vrouwen van de vier generaties. Zo wil ze de verandering binnen het feminisme gedurende de negentiende eeuw in kaart brengen.²⁷ Volgens de indeling valt Anna Bergendahl met haar geboortedatum op 24 juli 1827 nog net binnen de eerste generatie feministen.

Naast de indeling per generatie gaat Banks uit van drie verschillende feministische tradities waarvan het equal – rights feminisme de grootste was. Daarnaast onderscheidt ze een tweede traditie die voortkwam uit religie. Deze traditie is het belangrijkste voor dit onderzoek. Een grote groep vrouwen uit de eerste generatie zetten zich vanuit deze religieuze traditie in voor de filantropie. De evangelische beweging maakte vrouwen niet bewust van hun rechten, maar juist van hun plichten. Ze wilden de publieke sfeer veranderen, zodat de unieke kwaliteiten van vrouwen hierin een grotere rol konden krijgen. Als laatste traditie onderscheidt ze het socialistische feminisme.²⁸

Paragraaf 1.2.3 *Becoming a feminist* en *The Rise of Caring Power* in overeenkomst

Er zijn duidelijk verschillen, maar ook zeker overeenkomsten in de visies van *Becoming a feminist* en *the Rise of Caring Power*. Beide onderzoeken plaatsen het begrip feminisme in de historische context van de negentiende eeuw en de eerste feministische golf. Ze willen door een verdeling in stadia, generaties of tradities te maken, de veranderingen in de vrouwenbeweging in de loop van de negentiende eeuw benadrukken. Hun indelingen komen sterk overeen. De eerste periode genaamd vrouwenactivisme die Van Drenth en De Haan onderscheiden, valt samen met de eerste generatie feministen die Banks noemt. Zowel Banks als Van Drenth en De Haan zien een belangrijke rol voor religie in het bewust maken van deze groep vrouwen. Beiden geven tevens aan dat de meeste feministische vrouwen uit de eerste generatie of de eerste periode zich inzetten voor de anti – slavernij beweging. Dit deed Anna Bergendahl ook. Zij valt daarom zowel binnen de eerste periode van het vrouwenactivisme als binnen de eerste generatie feministen. Daarnaast valt ze, vanwege haar betrokkenheid bij het Réveil, binnen de religieuze traditie van het feminisme die Banks onderscheidt. Door het leven en werk van Anna Amalia Bergendahl te analyseren, wordt er gekeken in hoeverre zij inderdaad binnen deze eerste generatie en eerste fase van feminisme valt die Banks en Van Drenth en De Haan onderscheiden. Door haar binnen een van de generaties en fasen te plaatsen, kan de hoofdvraag beantwoord worden.

---

²⁷ Banks, *Becoming a Feminist*, 4-6.

²⁸ Ibidem, 128-132.

Hoofdstuk 2. Het Leven van Anna Amalia Bergendahl

Om Anna Bergendahl als feministe te kunnen typeren, is het belangrijk om een overzicht en analyse te geven van haar leven. Er zal antwoord gegeven worden op de vraag in hoeverre het leven van Anna Amalia Bergendahl getypeerd kan worden als feministisch. Om haar leven te typeren wordt gekeken in hoeverre zij past binnen de eerste generatie feministen beschreven door Banks en in hoeverre zij binnen de eerste fase van het feminisme (vrouwenactivisme) past, die beschreven is in *The Rise of Caring Power*. Belangrijk hierin zijn haar liefdadigheidsactiviteiten binnen de Vereniging ter ondersteuning van de Hulpbehoevenden en het Dames – Comité ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij te Suriname. Bovendien wordt ingegaan op de invloed van haar ouders en jeugd op dit liefdadigheidswerk. Daarna zal haar leven vergeleken worden met dat van vijf andere Réveilvrouwen uit de eerste generatie en eerste fase van feminisme. Dit om te kijken in hoeverre zij misschien al een fase verder is dan deze vrouwen.

Paragraaf 1. Jeugd en ouders

Anna Bergendahl is geboren in Amsterdam op 24 juli 1827. Zij was de laatste van drie kinderen. Ze had nog een oudere zus Charlotte en een oudere Broer Jens – Christiaan. Haar vader was een stuurman aan de koopvaardij. Omdat het hele gezin soms met hem mee reisde, heeft ze in haar jeugd uitzonderlijk veel tijd in het buitenland doorgebracht. Hier heeft ze over geschreven in verschillende van haar werken waaronder in *Poezij. Album, Hare Majesteit de koningin der Nederlanden den 17den junij 1862, in manuscript en teekeningen aangeboden, door de vervaardigster Anna A. Bergendahl*. Hierin staat een gedicht getiteld *Amsterdam* en dit begint als volgt:

Werd ik reeds in kindsche dagen
Heengeleid naar 't westerstrand;
Moest ik daar zelfs vele jaren
Leven ver van 't vaderland;²⁹

Ze vertelt in dit gedicht dat ze geboren is in Amsterdam, maar in haar kinderjaren in Londen, Manchester, Venetië, Duitsland en Brazilië is geweest.³⁰ Het feit dat zij voor een negentiende eeuwse vrouw in haar jeugd uitzonderlijk veel gereisd heeft, kan zeker van invloed zijn

---

²⁹ A.A. Bergendahl, *Poezij. Album, Hare Majesteit de koningin der Nederlanden den 17den junij 1862, in manuscript en teekeningen aangeboden, door de vervaardigster Anna A. Bergendahl* (Amsterdam 1863) 50.

³⁰ Bergendahl, *Poezij. Album*, 51-57.

geweest op haar werk. Zij zet zich namelijk niet alleen in voor liefdadigheidswerk in Nederland, maar ook voor de afschaffing van de slavernij in Suriname, de zending in Nederlands- Indië, het Middenoosten en slachtoffers van een watersnoodramp in Zwitserland. Maar voordat ingegaan wordt op haar liefdadigheidsactiviteiten, is het eerst belangrijk te kijken naar de invloed van haar ouders op het feit dat zij liefdadigheidswerk is gaan doen.

Haar ouders hebben zich ergens in de jaren 1830 definitief gevestigd in Amsterdam. Daar hebben ze in 1840 de vereniging tot ondersteuning van Hulpbehoevenden opgericht. Over de oprichting en beginjaren van de vereniging wordt in drie werken van Anna Bergendahl verteld. Met name in *Souvenir*, haar eerste gepubliceerde werk in 1855, wordt gedetailleerd verteld over het allereerste begin. Dit wordt niet gedaan door Anna Bergendahl zelf, maar door haar broer Jens Christiaan Bergendahl die een tijd secretaris is geweest van de vereniging. Het doel van de vereniging was het ondersteunen van noodlijdende gezinnen door

aan ordentelijke huisvrouwen en meisjes, wekelijks eenig naaiwerk te verschaffen, alsmede, door middel der contributie van de leden, haar van noodzakelijke kleeding, naar hare behoefte geevenredigd, te voorzien, en verder alles aan te wenden wat de krachten der Vereeniging zouden toelaten om wezenlijke behoefte zoo veel mogelijk te hulp te komen.³¹

Jens Christiaan Bergendahl vertelt verder dat de vereniging meteen erg succesvol werd en al snel uitbreidde en een nieuwe naam kreeg: *Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede*. Door de uitbreiding van het bestuur en het aantal leden ontstonden er echter ook grote meningsverschillen. Daarom besloten de ouders van Jens Christiaan en Anna in 1842 om uit het bestuur te stappen en opnieuw te beginnen met een nieuwe vereniging die weer de naam *Vereniging tot ondersteuning van Hulpbehoevenden* heeft gekregen.³² Anna heeft haar ouders dus tussen haar 13^e en 15^e jaar twee keer een vereniging voor liefdadigheid zien oprichten. Zij heeft van jongs af aan haar ouders bijgestaan in de vereniging.

De invloed van ouders is een belangrijk kenmerk in de analyse van Banks. Met name een goede relatie met hun vader speelde volgens haar voor de eerste generatie feministen een belangrijke rol. De vaders hadden vaak onconventionele ideeën over de positie van de vrouw

---

³¹ J.C. Bergendahl, 'De Vereeniging te Amsterdam, tot ondersteuning van Hulpbehoevenden, onder bescherming van hare majestijt de koningin. Hare oprichting en voortgang' in: A.A. Bergendahl e.a., *Souvenir. Uitgegeven ter voordeele der vereeniging te Amsterdam: tot ondersteuning van Hulpbehoevenden en hare Bewaarscholen onder bescherming van Hare majestijt de Koningin* (Amsterdam 1855) 103-113, 103-104.

³² J.C. Bergendahl, 'De Vereeniging te Amsterdam', 105-111.

en zette zich meer dan andere vaders in voor het onderwijs en de opvoeding van hun dochters. Bovendien waren vaders actief in liefdadigheidswerk.³³ Zo ook de vader van Anna Bergendahl. Anna heeft tot zijn dood in 1871 met hem samengewerkt in de vereniging. In haar werken praat ze met veel respect en liefde over hem en zijn enorme inzet voor de vereniging. Over hun gezinsleven schrijft ze het volgende: ‘Ook in het huiselijke leven waren wij immer getrouw bij elkander, en trachtten met liefde elkaar met raad en daad te helpen.’³⁴ Anna Bergendahl had duidelijk een hartelijke relatie met haar vader die met zijn liefdadigheidswerk veel invloed op haar heeft gehad. Wat betreft de invloed van haar vader past Anna Bergendahl dan ook zeker binnen de eerste generatie feministen.

Over de relatie tussen moeder en dochter geeft Banks aan dat moeders als ze zich inzetten voor filantropie aan zogenaamde “persoonlijke werving” deden. Dochters hielpen dan van kinds af aan bij het liefdadigheidswerk van hun moeders en werden zich vroeg bewust van dit “vrouwenactivisme”. Dit was volgens Banks echter voornamelijk bij de latere generaties het geval. De moeders van haar eerste generatie feministen waren over het algemeen nog zeer conventioneel.³⁵ Anna Bergendahl en haar moeder vormen op dit punt een uitzondering. Dankzij haar moeder heeft Anna Bergendahl van jongs af aan geleerd dat vrouwen een leidende rol kunnen spelen in filantropisch werk. Haar moeder heeft zich samen met haar man vanaf 1840 enorm voor liefdadigheidswerk ingezet. In 1855 vertelde Anna in *Souvenir* dat het bestuur van de vereniging niet alleen uit mannen bestaat die geleid worden door haar vader, maar ook uit twintig ‘bestuurderessen’. Haar moeder was de presidente van deze dames en dus een groot voorbeeld voor Anna.³⁶ Dit bevestigt ze zelf in haar werk *Berigt van eene liefdadige werkzaamheden*:

Immers sedert mijne kindsche jaren, had ik daardoor ter zijde mijner onvergetelijke moeder, met de armen omgegaan en ijverig voor hen gewerkt en veelal daardoor die vurige wenschen, om ongelukkigen te helpen, verkregen, waardoor later meer belangrijke pogingen werden verrigt...³⁷

³³ Banks, *Becoming a Feminist*, 25-28.

³⁴ A.A. Bergendahl, *Gelegenheids en andere gedichten, onder het motto: Geloof, hoop en liefde, Eerbiedig opgedragen aan H.M. de koningin der Nederlanden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl. Uitgegeven ter voordeele der “vereening te Amsterdam tot ondersteuning van Hulpbehoevenden”, onder de bescherming van H.M. de koningin*, (Amsterdam 1877) 48.

³⁵ Banks, *Becoming a Feminist*, 29-33.

³⁶ A.A. Bergendahl e.a., *Souvenir. Uitgegeven ter voordeele der vereening te Amsterdam: tot ondersteuning van Hulpbehoevenden en hare Bewaarscholen onder bescherming van Hare Majestij de Koningin* (Amsterdam 1855) 123.

³⁷ A.A. Bergendahl, *Berigt van eenige liefdadige werkzaamheden, te Amsterdam, te Suriname, in Syrië, enz. Eerbiedig opgedragen aan H.M. de koningin der Nederlanden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl* (Amsterdam 1866) 10.

Haar moeder was volgens Anna een vrouw die zichzelf volledig gegeven heeft voor het liefdadigheidswerk. Dit deed ze enerzijds terwijl ze binnen de grenzen van het vrouwelijke rolpatroon bleef, maar door zo actief te zijn in het openbaar, trad ze anderzijds ook deels buiten het standaard rolpatroon van de vrouw als moeder en echtgenote. Dit roldoorbrekende voorbeeld heeft Anna opgevolgd. De invloed van haar moeder is ook door Ds. Lentz, een belangrijk lid van de vereniging opgemerkt. Anna's moeder had volgens hem 'een bijzonder erfdeel harer liefde en hulpvaardigheid aan hare jongste dochter vermaakt, en deze had zulks met graagte aanvaard'³⁸.

Paragraaf 2. Het liefdadigheidswerk

Een paar jaar voor haar moeders dood vertrok Anna's broer Jens Christiaan naar Engeland. Zijn positie als secretaris van de vereniging bleef enkele jaren leeg tot Anna Bergendahl hem ging vervullen. Zelf zegt ze hier het volgende over:

Moeijelijk was het voor een ander, zijne plaats te vervullen en een paar jaren bleef ze onvervuld, totdat de schrijfster dezes, zij het ook op zeer gebrekkige wijze, door hare pen, die van haren broeder trachtte te vervangen. Hoezeer haar dit ernst was, toonde zij in 1855, door de samenstelling en de uitgave van een boekje, getiteld "Souvenir" als ter herinnering aan het vijftienjarig bestaan der Vereeniging.³⁹

Anna werd dus in 1855 secretaresse van de vereniging. Ze was in deze functie de opvolger van een man. Dit feit alleen al maakt dat ze zeker binnen de eerste fase en misschien al de tweede fase van het feminisme valt. Vanaf 1858 was ze medebestuurder van de vereniging. Samen met haar vader en haar zus Charlotte had ze nu de leiding over de vereniging. Vanaf 1855 heeft ze een grote bijdrage geleverd aan de vereniging door al haar gepubliceerde werken. Hierin schrijft ze onder andere over de liefdadigheidsactiviteiten van de vereniging, de mensen en landen waar ze zich voor inzetten en vraagt ze om een financiële of praktische bijdrage. De inhoud van deze werken worden in meer detail in hoofdstuk drie besproken. Nu is het vooral belangrijk aan te geven dat zij met deze bundels veel geld voor deze en andere verenigingen heeft binnengehaald. Met dit geld kon de vereniging arme gezinnen in Amsterdam bijstaan door de vrouwen van naaiwerk te voorzien en dit in een winkel verkopen. Bovendien organiseerde ze ieder jaar een verloting van de handwerken. Deze verlotingen

---

³⁸ Bergendahl, *Berigt van eene liefdadige werkzaamheden*, 6.

³⁹ *Ibidem*, 5-6.

worden aangekondigd in het werk van Anna Bergendahl. Daarnaast pleegden de bestuurderessen huisbezoeken (Anna zelf ook), zorgden dat de kinderen naar scholen of opvang konden als de ouders aan het werk waren en soms gaven ze geneeskundige hulp. Ze hebben veel meisjes werk bezorgd als werksters bij rijke burgerfamilies, meestal uit hun eigen kennissenkring. Ook voorzag de vereniging arme gezinnen van nieuwe kleding. Hiervoor heeft Anna in 1863/64 een kleding – comité opgericht, maar dit lijkt niet erg succesvol te zijn geweest. De korte teksten in haar werk die hierover spreken, vermelden allemaal hoe moeilijk het was om de doelen van dit comité te verwezenlijken.⁴⁰

Anna Amalia Bergendahl valt met haar liefdadigheidswerk voor haar ouders' vereniging zeker binnen de eerste generatie vrouwenactivisme die beschreven wordt in *the Rise of Caring Power* en ook zeker binnen de eerste generatie feministen. Ze zet zich in voor armenzorg en doet dit vanuit de huiselijke sfeer om van de wereld een betere plek te maken.

Anna Bergendahl heeft zich ook voor liefdadigheid in het buitenland ingezet. Zo richtte ze zich op Syrië, Palestina, een meisjesweeshuis in Jeruzalem en het verzamelen van kleren, voedsel en geld voor een watersnoodramp in Zwitserland. De belangrijkste uiting van deze inzet voor het buitenland, is de oprichting in 1856 van het Dames – comité ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname. Hierbij was ze geïnspireerd door een aantal ervaringen die voor een vrouw uit de negentiende eeuw zeer uitzonderlijk waren. Deze hebben haar interesse voor het vechten tegen slavernij opgewekt. Één van deze ervaringen is dat zij, samen met de rest van het gezin, Elizabeth Fry heeft ontmoet tijdens haar eerste bezoek aan Nederland in maart 1840. Deze ontmoeting heeft haar ouders gemotiveerd om de Vereniging tot Ondersteuning van Hulpbehoevenden op te richten en heeft Anna later ook geïnspireerd.⁴¹ Ze heeft daarnaast in Londen gewoond en is daar in aanraking gekomen met de Britse anti – slavernij beweging die voor haar daarom een als voorbeeld diende. Bovendien had ze in haar jeugd een tijd in Brazilië gewoond en daar de slavernij van dichtbij gezien. Hierover heeft ze onder andere geschreven in het al aan het begin van dit hoofdstuk genoemde gedicht: *Amsterdam*.⁴²

Het dames – comité richtte zich op het vrijkopen van voornamelijk vrouwelijke slaven en hun kinderen. In het begin ging de aandacht vooral uit naar Suriname, maar later richtte het zich ook op Nederlands – Indië en Palestina. Toen de slavernij in 1863 werd afgeschaft,

---

⁴⁰ Ibidem, 3-4.

⁴¹ Van Drenth en De Haan, *The Rise of Caring Power*, 122.

⁴² Bergendahl, *Poezij. Album*, 51-57.

verlegde het comité de focus volledig richting de evangelisatie van Suriname. De slaven moesten namelijk niet alleen bevrijd worden vanuit hun slavenbanden, maar ook bevrijd worden uit hun onwetendheid door onderwezen te worden over het geloof. Tegelijkertijd hoopten de dames andere vrouwen in Nederland te inspireren om ook comités op te richten. Uiteindelijk zou er een Nederlandse vereniging ter bevordering van de afschaffing van de slavernij kunnen ontstaan.⁴³

Het geld voor zowel het vrijkopen als de evangelisatie, verdiende het comité dankzij de werken van Anna Bergendahl en het verloten van handwerken. In totaal bestond het Dames – Comité uit twaalf vrouwen die iedere veertien dagen een keer bij elkaar kwamen om lopende zaken rondom de afschaffing van de slavernij te bespreken en om te handwerken. Deze handwerken werden eerst tentoongesteld en daarna verloot samen met geschenken die het comité ontvingen van de burgerij, van de Koninklijke familie en van slaven die al vrijgekocht waren. De loten verkochten ze voor één gulden per stuk aan de gegoede burgerij.⁴⁴

De activiteiten van dit dames – comité kunnen zeker geschaard worden onder vrouwenactivisme, het eerste stadium van feminisme dat onderscheiden wordt in *the Rise of Caring Power*. Alle kenmerken van het vrouwenactivisme zijn in het comité aanwezig. De twaalf vrouwen zetten zich in voor de strijd tegen de slavernij en doen dit vanuit de huiselijke sfeer met het motief om van de wereld een betere plaats te maken. Anna Bergendahl heeft van handwerken, wat een typische vrouwentaak was bedoeld voor de privésfeer, een publieke daad van actie gemaakt met als doel een belangrijke kwestie, namelijk de afschaffing van de slavernij, te beïnvloeden. Het comité kan mijns inziens zelfs gezien worden als het prille begin van het tweede stadium - de vrouwenbeweging - waarin vrouwen zich meer in comités gingen organiseren en vanuit de 'notion of sisterhood' werkten. Het comité bestond namelijk uit vrouwen die zich specifiek inzetten voor vrouwen en zich hiermee bewust waren van een gezamenlijke identiteit. Anna Bergendahl spreekt in haar werken een enkele keer over de slavinnen als 'zusters' en spreekt burgervrouwen aan om zich voor hun 'zusters' in te zetten. Het is echter belangrijk te beseffen dat de vrouwen van het dames - comité bewust kozen voor liefdadigheidsactiviteiten die pasten bij hun status als vrouw. Ze zetten zich niet in door in het

---

⁴³ A.A. Bergendahl, 'Dames – Comité te Amsterdam ter bevordering van de Afschaffing der slavernij in Suriname. Verloting zonder nieten', *Maandblad uitgegeven vanwege de Nederlandsche maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij* (1858-1859) 133-134.

⁴⁴ A.A. Bergendahl, 'Berigten', *Maandblad uitgegeven vanwege de Nederlandsche maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij* (1857 - 1858) 53-58.

openbaar te spreken over slavernij of zich met de politiek te bemoeien. Dit lieten ze aan de mannen over. Anna Bergendahl was de enige die openlijk in haar werken over slavernij sprak. Bovendien pasten de motieven van de vrouwen binnen het traditionele vrouwelijke rolpatroon. Ze wilden de slavinnen bevrijden zodat zij ook het geluk van het huwelijk en het moederschap konden ervaren. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit het citaat waarmee de inleiding van deze scriptie begon. Hierin wordt gesproken over ‘de genoeg van het huiselijke leven’⁴⁵.

Vanaf 1868 tot 1877 heeft Anna Bergendahl niets gepubliceerd en is er weinig over haar activiteiten bekend. In *Gelegenheids- en andere gedichten* verklaarde ze hoe dit komt:

Doch de treurige indruk van den dood mijns Vaders, benevens de vermeerderde werkzaamheden, alsook bijkomende onaangename ervaringen, maakten op mij ook zulks een pijnlijke indruk, dat van toen af tot nu toe alle lust tot schrijven en ’t uitgeven, zoo van boekjes als geschriften, van mij week, en ik mij alleen tot de volstrekt noodige correspondentiën bepaalde.⁴⁶

De dood van haar vader heeft haar zwaar geraakt. Ook dit maakt duidelijk hoe belangrijk de relatie met haar vader was. Daarnaast zijn er nog andere hierboven genoemde ‘bijkomende onaangename ervaringen’, namelijk dat het de laatste jaren steeds moeilijker werd genoeg geld binnen te krijgen om hun doelen te verwezenlijken. Ze vertelt verder dat zij en haar zuster na de dood van haar vader nog meer verantwoordelijkheden kregen over de vereniging. Haar zuster werd benoemd tot directrice van de vereniging tot ondersteuning van de Hulpbehoevenden.⁴⁷ Vanaf 1880 heeft Anna niets meer gepubliceerd. Daarom is er over die periode van haar leven tot aan haar dood op 20 mei 1899 verder weinig bekend.

Paragraaf 3 Anna Bergendahl in vergelijking met andere Réveilvrouwen

Om het leven van Anna Amalia Bergendahl goed te typeren, is het nodig haar leven te vergelijken met het leven van andere Réveilvrouwen. Deze vrouwen zijn de belangrijkste schakels in het Réveilnetwerk dat De Bie en Fritschy beschrijven en aan de hand waarvan ze hun conclusie trekken dat het Réveil minimale invloed had op het negentiende eeuwse feminisme⁴⁸. Bovendien zijn dit vrouwen die vaker genoemd worden als centrale figuren in

---

⁴⁵ Bergendahl, ‘Dames- Comité ter bevordering van de afschaffing der slavernij’, 43.

⁴⁶ Bergendahl, *Gelegenheids en andere gedichten*, 48-49.

⁴⁷ Ibidem, 48-51.

⁴⁸ De Bie en W. Fritschy, ‘De ‘wereld’ van Réveilvrouwen’, 52.

het Réveil. Ook in *the Rise of Caring Power* en *van Moeder op Dochter* worden ze allemaal veelvuldig genoemd.

De Réveilvrouwen behoren net als Anna Bergendahl tot de eerste generatie en eerste fase van het feminisme, maar zijn alle vijf wel zo'n twintig jaar eerder geboren dan zij – eind achttiende en begin negentiende eeuw. Door dit grote leeftijdsverschil lijkt het aannemelijker dat Anna Bergendahl een generatie en fase verder dan deze Réveilvrouwen getypeerd zou moeten worden. Dit lijkt ook het geval als je kijkt naar andere punten van vergelijking waarop ze erg verschilt met de andere vrouwen. Een belangrijk punt van verschil is dat alle vijf de Réveilvrouwen, in tegenstelling tot Anna Bergendahl, afkomstig zijn uit de hogere kringen van de samenleving: de hogere burgerij. Marianne van Hogendorp–van Hogendorp was bijvoorbeeld een jonkvrouw en haar man was raadsheer in het Gerechtshof. De man van Elisabeth Groen Prinsterer – Van der Hoop was een bekende politicus, historicus en advocaat.⁴⁹ Alle vijf de Réveilvrouwen hadden aardig wat eigen vermogen dat hen in staat stelde in filantropische activiteiten het voortouw te nemen. Petronella Voûte heeft bijvoorbeeld haar gehele vermogen geïnvesteerd in Asyl Steenbeek en andere verwante instellingen.⁵⁰ De vader van Anna Bergendahl was stuurman bij de koopvaardij. De familie Bergendahl had dus een minder hoge positie binnen de burgerij en wellicht had Mejufrouw Bergendahl ook minder invloedrijke netwerken dan een jonkvrouw of een vrouw van een politicus.

Als er vervolgens gekeken wordt naar de aard van het liefdadigheidswerk valt op dat Anna Bergendahl de enige was die zich inzette voor de afschaffing van de slavernij, hoewel dit zowel volgens Banks als De Haan en Van Drenth een belangrijk element was van de eerste feministen. Bovendien was ze de enige die zich niet alleen binnen Nederland, maar ook voor armen en rampen in het buitenland inzette. Ook in haar werk als schrijfster, dichteres en publiciste is ze een uitzondering. Ida Pierson – Oyens publiceerde wel evangeliserende boekjes, maar deze hadden alleen een pedagogische functie en een praktische inslag.⁵¹ Geen van de andere vrouwen heeft op een zelfde manier als Anna Bergendahl onder haar eigen naam openlijk over slavernij en andere misstanden in Nederland en de rest van de wereld geschreven. Deze vijf vrouwen hebben slechts egodocumenten geproduceerd die nu voor

⁴⁹ Hiervoor biografisch portaal, <http://www.biografischportaal.nl/>

⁵⁰ Digitaal vrouwenlexicon van Nederland, 'Voûte, Petronella (1804-1877)' (versie 15-04-2012) [http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Voute\(29](http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Voute(29) mei 2012).

⁵¹ Williemien Schenkeveld, 'Oyens, Ida (1808-1860)' (versie 15-04-2012) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Pierson-Oyens%2C%20Ida> (29 mei 2012).

analyse gebruikt kunnen worden, maar geen voor het openbaar bedoelde teksten waarin ze hun meningen verkondigden. Dit maakt zeker dat Anna Bergendahl een feministische fase verder is dan de vijf vrouwen die geanalyseerd worden in het werk van De Bie en Fritschy. Anna Bergendahl vertoont zeker kenmerken van de tweede fase en tweede generatie feministen. De vrouwen in de analyse van De Bie en Fritschy niet.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat Anna Bergendahl zeker binnen de eerste generatie feministen van *Becoming a Feminist* en de eerste fase van vrouwenactivisme beschreven in *The Rise of Caring Power* valt, als men kijkt naar haar leven en liefdadigheidsactiviteiten. Ze vertoont zelfs al kenmerken van de tweede fase van vrouwenbeweging. Daarmee is een antwoord gevormd op de vraag in hoeverre het leven van Anna Amalia Bergendahl getypeerd kan worden als feministisch. Ze is net als de meeste eerste generatie feministen van burgerlijke afkomst en ze is sterk beïnvloed door haar beide ouders die ook liefdadigheidswerk deden. Daarnaast zette ze zich, zoals kenmerkend voor het vrouwenactivisme, in voor de afschaffing van de slavernij en voor armenzorg. Dit deed ze vanuit de huiselijke sfeer, met een nadruk op de vrouw als moeder en met het streven de wereld te verbeteren. Bovendien heeft ze, zoals alle Réveilvrouwen, een sterke religieuze motivatie waar in hoofdstuk drie dieper op in wordt gegaan. Uitzonderlijk voor een vrouw uit de eerste generatie en fase van feminisme is dat zij onder haar eigen naam zo openlijk over de misstanden in de wereld schreef. Dit zijn kenmerken die eerder behoren tot een volgende fase van feminisme, de vrouwenbeweging.

Het Dames – comité waarvan Anna Bergendahl presidente was, kan ook zeker beoordeeld worden als onderdeel van het vrouwenactivisme. Het comité wordt niet voor niets in *The Rise of Caring Power* gebruikt als belangrijkste voorbeeld van de dames – comités die in die jaren in Nederland ontstaan en symbool zijn voor het toenemende vrouwenactivisme vanaf de jaren 1820. Ook het Dames – comité bevat elementen die al passen binnen de tweede fase, omdat de dames zich specifiek voor vrouwen inzetten op de manier en met de motieven zoals dit beschreven wordt door Van Drenth en De Haan.

Met name het feit dat Anna Bergendahl twintig jaar jonger was dan de Réveilvrouwen in het onderzoek van De Bie en Fritschy en de kenmerken die haar liefdadigheidswerk vertoont die behoren tot de tweede fase van het feminisme, maken haar zeer verschillend van deze vrouwen. De Bie en Fritschy komen naar aanleiding van analyse van deze vrouwen tot hun conclusie dat het Réveil niet gezien kan worden als wortel van het negentiende-eeuwse

feminisme. Door onderzoek naar het leven van Réveilvrouwen zoals Anna Amalia Bergendahl kan waarschijnlijk een andere conclusie getrokken worden.

Anna Bergendahl heeft samen met de dames uit de vereniging van haar ouders en uit het Dames – comité de fysieke grenzen van de huiselijke sfeer overschreven, maar deed dit binnen de verzorgende en dienende taken van de vrouw. Daarom wordt geconcludeerd dat zij met haar liefdadigheidswerk getypeerd kan worden als feministe van de eerste fase, genaamd vrouwenactivisme.

Hoofdstuk 3. Anna Amalia Bergendahl als schrijfster

Om haar gedachtegoed en de motivatie waarmee ze het liefdadigheidswerk deed nog meer duidelijk te maken, wordt er dieper ingegaan op haar literaire werk. Er zal in dit hoofdstuk antwoord worden gegeven op de vraag in hoeverre haar literaire werk te typeren is als feministisch. Om dit te doen wordt ten eerste een algemeen beeld gegeven van haar werk door het bespreken van de verschillende genres en onderwerpen die in het werk aanbod komen. Bovendien wordt geanalyseerd welke doelen ze met het publiceren van haar werken had en wat de functie van haar werken was voor de vereniging en het dames – comité? Belangrijk is vervolgens de analyse over de manier waarop door Anna Bergendahl en andere schrijvers in haar werk gesproken wordt over vrouwen en hun positie. Als laatste worden haar werken binnen ander geschreven vrouwenwerk en Réveilwerk geplaatst.

Paragraaf 1. Een algemeen beeld

Rusteloos zijn hare pogingen om nog niet volslagen armen te ondersteunen, onvermoeid is het streven van haar en andere vrouwen om nu en dan eenige Surinaamse negers los te koopen. Alle middelen worden in 't werk gesteld en uitgeput. Ook de literatuur wordt geëxploiteerd.⁵²

Anna Bergendahl is in 1855 begonnen met het hierboven genoemde exploiteren van de literatuur. Ze schreef en redigeerde vele eigen werken, maar publiceerde ook in maandbladen waarvan het *maandblad uitgegeven vanwege de Nederlandsche maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij* de belangrijkste is. Ze had twee voornamen redenen om te beginnen met schrijven. Ten eerste wilde ze door middel van haar werken het liefdadigheidswerk van de Vereniging tot Ondersteuning van Hulpbehoevenden bekendheid verschaffen. De meeste van haar werken vormen daarom een orgaan van, voor en door de leden van de vereniging en comités waarover ze schreef. Vaak zijn er naast haar nog vele anderen die een bijdrage leveren aan de boekjes onder wie haar vader, broer en andere bestuurders of bestuurderessen van de vereniging. Ten tweede moest er door de verkoop van haar geschriften geld verdiend worden om het liefdadigheidswerk voort te zetten.

In haar werken wisselen poëzie en proza elkaar af, maar hebben meestal wel dezelfde strekking, namelijk godsdienstig, zedelijk en filantropisch. De twee centrale elementen in haar werken zijn dan ook: filantropie en evangelisatie. In de kringen van het Réveil wordt deze

---

⁵² P. Ellerman, 'christelijke weldadigheid. Jaarboekje. Proza en Poësy', *Vaderlandsche letteroefeningen* (Amsterdam 1859) 713.

formule ook wel ‘getuigen en redden’ genoemd.⁵³ Zelf vond Anna Bergendahl dat dit ‘getuigen en redden’ de enige redenen voor haar mogen zijn om haar werk te publiceren. Hierover zegt ze in het voorwoord van *Het Album, hare majesteit de Koningin der Nederlanden den 17den junij 1862, in manuscript en teekeningen aangeboden, door de vervaardigster Anna A. Bergendahl* (vanaf nu *het Album* genoemd) het volgende:

..om ook door mijne pennevruchten, kon 't zijn, iets te doen ter leniging van nood en lijden. Gode zij dank dat geene andere redenen mij nog immer hebben geroept om eenig geschrift van mijne hand door de pers te doen verspreiden. Geve Hij dat zulks naast de bevordering van Zijne eer door de verbreiding van Evangelische waarheden, immer het doel van mijn schrijven en dichten moge blijven!⁵⁴

Ze vond dat ze vooral niet moest schrijven en publiceren met de gedachte een belangrijk bijdrage aan de literatuur te leveren. Ze was in geen van haar werken erg positief over haar eigen schrijven en was bescheiden als het om een boekje gaat wat volledig door haar geschreven is zonder bijdragen van andere leden. Ze gaf vaak aan dat zij met haar geringe krachten niet in staat was om haar onderwerp op een nog mooiere en meer treffende manier neer te zetten. Hiervan is het voorwoord van *het Album* opnieuw een goed voorbeeld:

thans echter doe ik een welligt al te stout beroep op uwe welwillende toegevendheid. Immers de vorige jaarboekjes waren zamengesteld uit bijdragen van onderscheidene medewerkers: - nu echter ontvangt ge een bundel, niet slechts van een anderen vorm en beperkteren inhoud, maar ook – met niet geringen beschroomdheid schrijf ik zulks ter neder – alleen door mijne hand bewerkt.⁵⁵

Haar oeuvre bestaat dus uit een mix van twee genres, enerzijds bijdragen met een protestants – christelijk en evangeliserend karakter en anderzijds verslagen van de doelen en verrichtingen van de Vereniging tot Ondersteuning van de Hulpbehoevenden, van het dames – comité, maar ook van het later opgerichte kleding – comité. Al haar werken bevatten beide elementen, hoewel soms één van de twee de boventoon voert. Zo draaien *Het eeuwige Evangelie* en *de godsdienst – oefening voor de weeskinderen der Hervormde gemeente te Amsterdam* met name om de evangeliserende boodschap. De werken *Souvenir*, *het Album* en

⁵³ P.N. Holtrop e.a., *Het Réveil in druk* (Zoetermeer 1998) 54.

⁵⁴ Bergendahl, *Poezij. Album*, X.

⁵⁵ Ibidem, IX-X.

Berigt van eenige liefdadige werkzaamheden, Te Amsterdam, te Suriname, in Syrië, enz. eerbiedig opgedragen aan H.M. de koningin der Nederlanden, door Anna A.A. Bergendahl jaargang 1866 en 1867 gaan overwegend over de filantropie en het menselijk lijden. De formule van deze werken komt dan ook op vele punten overeen.

Ten eerste worden alle vier de werken opgedragen aan Koningin Sophia, die neergezet wordt als moeder van het volk en voorbeeld voor iedere Nederlandse vrouw. Dit omdat de vereniging te Amsterdam tot ondersteuning van Hulpbehoevenden vanaf 1850 onder bescherming staat van de koningin. De familie Bergendahl had een speciale band met de Koninklijke familie. Ze ontving kostbare geschenken voor zichzelf en om te verloten in de georganiseerde loterijen en kregen financiële bijdragen om het liefdadigheidswerk voort te zetten.⁵⁶ Met name *het Album* is bijzonder in dit opzicht, omdat het ter ere van de verjaardag van de koningin en met haar toestemming, is uitgegeven. Het is een combinatie van gedichten speciaal gewijd aan de koningin en de vijfde jaargang van het jaarboekje christelijke weldadigheid.

Ten tweede komen in alle vier de werken dezelfde onderwerpen naar voren: de doelen en verrichtingen van de Vereniging tot Ondersteuning der Hulpbehoevenden, van het dames – comité en kleding - comité. Er wordt in alle vier gesproken over de slaven in Suriname en Oost - Indië, de bewaarschool van de vereniging, de problemen en inzet van de diaconessen in Syrië en Palestina, loterijen worden aangekondigd en verslagen worden gedaan van activiteiten in het verleden. Als laatste komen ook de slotwoorden van deze en andere werken erg overeen. Hierin bedankt ze altijd degene die een bijdrage hebben geleverd aan de publicatie, die zich hebben ingeschreven om een boekje te ontvangen en degene die zich in praktische zin voor de vereniging hebben ingezet. Ze wenst al deze mensen voorspoed en de zegening van God. Bovendien hoopt ze dat haar werk de zegen van God ontvangt en zo met Gods hulp veel geld en steun oplevert voor het liefdadigheidswerk. Ze vermeldt ook altijd een excuses voor haar fouten of voor te uitvoerige mededelingen. Aan het einde vraagt ze bovendien altijd om een bijdrage. De laatste pagina bestaat dan ook vaak uit een cheque.

Het werk van Anna Bergendahl bestaat naast de verslagen van filantropische activiteiten ook uit een evangeliserend deel waarin haar religieuze motivatie tot het doen van al het filantropische werk duidelijk wordt. Veel van de gedichten in haar werken hebben een

---

⁵⁶ A.A. Bergendahl, *Berigt van eenige Liefdadige werkzaamheden te Amsterdam. Te suriname, in Syrië enz. Eerbiedig opgedragen aan H.M. de Koningin der Nederlanden, voor Mejuffrouw A.A. Bergendahl* (Amsterdam 1867) 2-3.

religieus thema. Dit blijkt alleen al uit titels als *'s Heilands zondaarsliefde, de christen en zijn God, drie christelijke liederen* en *Jezus de leeraar der volken*. Bovendien heeft ze twee werken geschreven die volledig gaan over evangeliseren en zijn geschreven naar aanleiding van een preek: *het eeuwige Evangelie* en *de godsdienst – oefening voor de weeskinderen der Hervormde gemeente te Amsterdam*. Met name bij het lezen van *het Eeuwige Evangelie. Eene roepstem voor Suriname en Palestina* worden haar religieuze motieven en gedachten sterk duidelijk. Zij voelde zich vereerd en volmaakt gelukkig dat zij zich bewust was van het eeuwige evangelie en wilde zich dienstbaar opstellen door dit evangelie te verspreiden onder de arme slaven en andere ongelukkigen in Suriname en Palestina die nog niet met het woord van God bekend zijn.⁵⁷ Wat betreft Suriname benadrukt zij bovendien het feit dat het land een Nederlandse kolonie is: ‘wordt het niet van de regtgeaarde moeder verwacht, dat zij ten eerste haar kind den Hemelschen Vadersnaam zal doen kennen en in het jeugdige harte de zaden zal strooijen van hartelijke godsvruchten en liefde tot God en menschen?’⁵⁸ Het belang van de evangelieverkondiging in Palestina zit hem volgens haar met name in het feit dat dit land zo ongelofelijk belangrijk was voor het geloof, voor David en Jezus.⁵⁹

Anna Bergendahl maakt in haar werken vaak gebruik van citaten uit de Bijbel om haar boodschap van geloof, hoop en liefde kracht bij te zetten. ‘hebt God lief boven alles, en uwe naasten als u zelve’⁶⁰, is een van de twee belangrijkste citaten uit haar werk. Het meest terugkerende Bijbelcitaat dat de motieven en het tweezijdige doel – filantropie en evangelisatie - van Anna Bergendahl duidelijk samenvat, is de volgende: ‘want wat gij den minsten Mijner broederen hebt gedaan, dat hebt gij aan mij gedaan’⁶¹ (Mattheüs 25, 44-46). Ze benadrukt in deze twee citaten dat het belangrijk is om je naasten bij te staan. Hiermee help je hen niet alleen, maar ook jezelf en God. Uit deze religieuze citaten en motieven blijkt dat Anna Bergendahl op dezelfde manier religieus geïnspireerd is als andere leden van het Réveil en behoort tot de evangelische beweging die Olive Banks onderscheidt.

Voor de oppervlakkige lezer lijkt het misschien dat Anna Bergendahl haar werken schrijft om de ongelovigen in Nederland en het buitenland te bekeren. Deze conclusie zou je bij het oppervlakkig lezen van het volgende fragment uit het voorwoord van *het eeuwige Evangelie* kunnen trekken:

⁵⁷ Bergendahl, *Het Eeuwige Evangelie. Eene roepstem voor Suriname en Palestina* (Amsterdam 1866) 3.

⁵⁸ Ibidem, 5-6.

⁵⁹ Ibidem, 9.

⁶⁰ Ibidem, 12.

⁶¹ Ibidem, 11.

...ter bevordering van dat eeuwige evangelie, in welks bezit ik mij zelve ten hoogste gelukkig gevoel, en uit den grond des harte wensche, dat ook anderen het mogen kennen en waarderen, en daartoe naar mijn vermogen bijdraag, om inzonderheid in Suriname en in Palestina, de verkondiging van het evangelie des geloofs en der liefde te bevorderen.⁶²

Maar als er dieper op in wordt gegaan is het toch niet Anna's bedoeling om met haar werken direct de armen in Nederland en slaven in Suriname of Palestina aan te spreken. De beoogde doelgroep van haar werk bestaat uit de hogere klassen van de samenleving. Dit wordt ten eerste duidelijk als de prijzen van haar werken worden bekeken. De jaarboekjes christelijke weldadigheid en haar eerste werk Souvenir kostten 2,50 gulden. Het album is met een prijs van 3 gulden nog duurder.⁶³ De enigen die zich dit konden veroorloven zijn de leden van de burgerij en de adel. Ten tweede wordt uit de toon van de verslagen van de liefdadigheidsactiviteiten duidelijk dat de doelgroep van het werk bestaat uit burgerij en adel. Anna Bergendahl sprak de burgerij aan op hun christenplicht en hun luxe positie van waaruit ze de minder gefortuneerde in de samenleving konden en moesten helpen. Om dit kracht bij te zetten, beschreef ze uitgebreid het lijden van de slaven en ongelovigen. Bovendien ondersteunde ze dit met Bijbelse citaten en haar eigen overtuiging waaruit blijkt dat God haar deze opdracht heeft gegeven. Dit laatste gebruikt Anna Bergendahl ook als een vorm van rechtvaardiging voor haar uitzonderlijke gedrag.

Paragraaf 2. De positie van de vrouw

Naast het schetsen van een algemeen beeld van haar werk en haar religieuze motivatie, is het analyseren van de manier waarop zijzelf en anderen in haar werk schrijven over de positie van vrouwen, belangrijk. Uit deze analyse komen twee belangrijke, iets wat tegenstrijdige zaken naar voren. Enerzijds benadrukt Anna Bergendahl de rol van de vrouw als moeder en plaats de vrouw dus in haar traditionele rol, maar anderzijds worden vrouwen geprezen om hun acties buiten de privésfeer en staan er een aantal uitzonderlijke fragmenten in haar werken.

De positie van de vrouw komt met name naar boven in Anna's beschrijving van haar werken voor het dames – comité. Dit dames – comité zette zich zoals gezegd voornamelijk in voor vrouwelijke slaven. Uit de motieven die zij hiervoor hadden, wordt veel duidelijk over

---

⁶² Ibidem, 3.

⁶³ Vaderlandsche letteroefeningen, 'Anna A. Bergendahl' (versie onbekend)
<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=berg225> (1 juni 2012).

de gedachte van deze vrouwen over de positie van de vrouw. Het volgende fragment is een goede illustratie van hun motieven en dus van hun ideeën over de vrouwelijke rol:

Tot den vrijkoop van een 12tal slavinnen, die in christus den heer gelooven, en hartelijk begeeren de weldaden die in het Evangelie zoo rijkelijk ook aan de vrouwen zijn verzekerd, deelachtig te worden; en inzonderheid eene vrije beschikking te hebben over haar eigen persoon, echtgenoot en kroost als vrouw en moeder te bezitten en te behouden.⁶⁴

Hier gaat het over het lijden van vrouwelijke slaven dat voornamelijk inhoudt dat zij hun rol als moeder niet kunnen uitvoeren. Het lijden van vrouwelijke slaven is, volgens *the Rise of Caring Power*, het belangrijkste waar vrouwen over praten als het gaat om de afschaffing van de slavernij. Mannen komen niet op voor de vrouwelijke slaven, dus moeten vrouwen dit doen. Vrouwen hebben daarom een kwart van alle anti – slavernij gedichten en proza geschreven.⁶⁵ Ook Anna heeft veel anti – slavernij werk geschreven en past daarom goed binnen de eerste generatie vrouwenactivisten.

Maar Anna Bergendahl praat ook over het lijden van de arme huisvrouwen en weduwen in Nederland. Dit doet ze onder andere als volgt:

o, dan gevoelen wij het zoo levendig, hoezeer het hart der ijverige vrouw en moeder met droefheid moet zijn vervuld, wanneer zij man en kinderen ongenoegzaam eten moet voortzetten en onvoldoende kleederen aantrekken, en van hoe groote waarde het voor haar is, wanneer zij, door eenig naai- of breiwerk, iets tot hulpe kan bijbrengen.⁶⁶

In dit fragment benadrukt ze weer de rol van de vrouw als moeder. Ze spreekt de burgervrouwen toe over de luxe positie waarin zij zich bevinden. Zij kunnen zonder enig probleem hun rol als moeder uitvoeren in tegenstelling tot de arme huisvrouwen van Nederland. In zowel het fragment over de vrouwelijke slaven als dit laatste fragment wordt gebruik gemaakt van hetgeen alle vrouwen in Nederland en het buitenland gemeen hebben: ze zijn allemaal vrouw, echtgenote en moeder. In de benadering van vrouwen in haar werk past Anna Bergendahl enerzijds wat betreft de nadruk op het moederschap binnen het vrouwenactivisme, maar anderzijds met haar bewustzijn van een collectieve vrouwelijke identiteit en het streven andere vrouwen hier bewust van te maken, binnen de tweede fase van

---

⁶⁴ Bergendahl, 'Dames- Comité ter bevordering van de afschaffing der slavernij', 43.

⁶⁵ Van Drenth en De Haan, *the Rise of Caring Power*, 38-39.

⁶⁶ Bergendahl, *Berigt van eenige Liefdadige werkzaamheden*, 16-17.

de vrouwenbeweging. Dit wordt nog beter duidelijk wanneer zij de burgervrouwen in Nederland als volgt toespreekt: ‘Zusteren van Nederland!’⁶⁷

Anna Bergendahl schrijft niet alleen over de vrouwelijke slachtoffers, maar ook over de vrouwen die zich op allerlei manieren inzetten voor filantropie. Met name de diaconessen van de inrichting te Kaizerwerth worden in het zonnetje gezet. Hun grote offers en ontberingen in Palestina worden sterk benadrukt, maar ook het feit dat zij als zwakke vrouwen dingen voor elkaar krijgen die de sterke mannen niet gelukt is: ‘Welnu de bergen van zwaarigheden bij de evangelieverkondiging in het Oosten en in Palestina, zij zijn reeds aan het wankelen gebracht, en wel door zwakke vrouwen handen, namelijk: door de liefde en ijver der diaconessen.’⁶⁸

Anna Bergendahl is niet de enige in haar werken die zo positief spreekt over de inzet van vrouwen voor de filantropie. Er zijn vele leden die met name de inzet van Anna Bergendahl en haar moeder als belangrijkste bestuurderessen in de vereniging prijzen. Ook haar broer Jens Christiaan deelt deze mening over de vrouw buiten de privésfeer. Hij schrijft hierover in *Souvenir* in een artikel getiteld *vrouwenwerk*. In het begin van zijn artikel beschrijft hij verschillende voor de geschiedenis bijzondere vrouwen, zoals Jeanne D’Arc, koningin Elisabeth en Elizabeth Fry. Over hun daden zegt hij het volgende:

O! steeds is het voor velen ten zegen geweest, wanneer eene vrouw, door God gestuurd, ook buiten den engen huiselijken kring, hare gaven en krachten, en bovenal haar liefdevol hart, ten beste van volk, vaderland of ongelukkigen veil had.... Maar niet alleen op het gebied der philantropie hebben dikwerf vrouwen uitgemunt, ook in vakken van kunst en wetenschap is het meermalen gebleken, dat: “de vrouw, die ’t ernstig wil, den man ook evenaren, ja soms, zelfs overtrekken kan!”⁶⁹

Haar broer geeft hier zelfs aan dat vrouwen niet alleen buiten hun traditionele rol mogen treden door hun inzet voor filantropie, maar kunnen zich ook inzetten in de kunst en de wetenschap. Het meest opvallend is dat hij aangeeft dat vrouwen de gelijke kunnen zijn van mannen op deze gebieden en ze zelfs kunnen overtreffen. Zowel Anna Bergendahl als andere personen die een bijdrage hebben geleverd aan haar werk, waaronder dus haar broer, zijn erg

⁶⁷ Bergendahl, ‘Dames- Comité ter bevordering van de afschaffing der slavernij’, 43-44.

⁶⁸ Bergendahl, *Berigt van eenige Liefdadige werkzaamheden* (1867) 29.

⁶⁹ J.C. Bergendahl, ‘Vrouwenwerk’, in: A.A. Bergendahl e.a., *Souvenir uitgegeven ter voordeele der vereeniging te Amsterdam: totondersteuning van Hulpbehoevenden en hare Beearscholen onder bescherming van Hare Majestijt de Koningin* (Amsterdam 1855) 187-193, 188-189.

positief over het doorbreken van het vrouwelijke rolpatroon, maar blijven daarbij wel de belangrijke taken van de vrouw als echtgenoot en moeder in gedachten houden.

Paragraaf 3. Anna als schrijfster in vergelijking met andere Réveïlvrouwen

Nu het werk van Anna Bergendahl uitgebreid geanalyseerd is, wordt als laatste gekeken of het werk geplaatst kan worden binnen andere literatuur van het Réveil en van andere negentiende eeuwse vrouwelijke schrijfsters. Over het algemeen was de roman het domein van de vrouwelijke schrijvers. Wat dat betreft is Anna Bergendahl een uitzondering en doet ze totaal iets anders, maar haar tweezijdige boodschap - filantropie en evangelisatie - was binnen het Réveil geen uitzondering. Er waren veel meer verenigingen, tijdschriften en jaarboekjes waar dezelfde boodschap in werd verkondigd. Ook wat betreft de bijdragen aan het werk van Anna van bekende Réveilfiguren en schrijvers, zoals Isaïc da Costa, J.J.L. ten Kate en J.J. van Oostzee is haar werk geen uitzondering. In *Réveil in Druk*, een onderzoek naar de rol van het gedrukte medium bij de groei en verspreiding van het Nederlandse Réveil, wordt in een hoofdstuk de *Magdalena. Evangelisch jaarboekje; uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek* besproken. Er zijn grote overeenkomsten tussen enkele werken van Anna Bergendahl (*De christelijke weldadigheid, Het Album, Het Souvenir en Berigt van eenige liefdadige werkzaamheden*) en de almanak *Magdalena. Magdalena* verscheen één keer jaar en bestond net als de werken van Anna Bergendahl uit evangeliserende bijdragen en jaarverslagen, in dit geval van het Asyl Steenbeek. Net als bij de werken van Anna Bergendahl was de opbrengst bedoeld voor de vereniging en was het jaarboekje een verenigingsorgaan.⁷⁰

Naast enkele punten waarin het werk van Anna overeenkomt met andere Réveïlliteratuur, neemt zij op andere punten een sterke uitzonderingspositie in. Anna was in de periode 1840 tot 1863 de enige Nederlandse vrouw die onder haar eigen naam zelfstandig boeken en artikelen in tijdschriften publiceerde waarin ze openlijk tegen slavernij sprak.⁷¹ Dit maakt haar zeker een uitzondering in vergelijking met andere Réveïlliteratuur en andere vrouwelijke schrijvers uit de negentiende eeuw. Twee dingen zijn bijzonder: dat ze als vrouw openlijk over slavernij schreef en dat ze dit onder haar eigen naam deed. De meeste Réveïlvrouwen spraken of schreven niet openlijk over politieke onderwerpen. Dit lieten ze de mannen doen. Vrouwen werden niet geschikt geacht om te schrijven over deze zaken. Als vrouwen wilden

---

⁷⁰ Holtrop e.a., *Het Réveil in Druk*, 52-56.

⁷¹ M. Janse, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840 – 1880* (Amsterdam 2007) 111.

schrijven, was de algemene overtuiging dat ze dit moesten doen over hun privé domein. Daarom werd de roman ook steeds meer gezien als het departement van de vrouw.⁷²

Van de vrouwen waar Anna Bergendahl mee vergeleken is in hoofdstuk twee, is er slechts één die ook schreef: Ida Pierson – Oyens. Zij deed dit niet onder haar eigen naam, maar onder een psuedoniem. Bij het Réveil was dit niet gebruikelijk. Er wordt wel gezegd dat de persoon in dienst stond van het woord.⁷³ Dit was dus bij Anna Bergendahl niet het geval. Zij had misschien meer de persoonlijke ambitie om erkenning te krijgen voor haar werk, maar kon bovendien ook meer geld en steun verkrijgen door het werk zo persoonlijk te maken.

In haar werk bevinden zich een aantal sterke tegenstellingen. Anna Bergendahl is erg bescheiden over zichzelf en haar eigen schrijven, maar zelfverzekerd genoeg om onder haar eigen naam te publiceren. Daarmee bevestigde ze enerzijds het vrouwelijke rolpatroon, terwijl ze het anderzijds doorbrak. Zij was zich bewust van de beperkingen van de traditionele vrouwelijk rol en bleef erbij dat het moederschap één van de belangrijkste taken van de vrouw was. Dit moederschap is dan ook het belangrijkste motief voor de strijd tegen de slavernij. Door dit te benadrukken levert ze ook een bijdrage aan de groeiende bewustwording onder vrouwen van hun collectieve vrouwelijke identiteit en van hun gemeenschappelijke unieke kwaliteiten die ze ook moeten inzetten in het publieke domein. Daarnaast praat ze vol lof over de inzet van vrouwen voor liefdadigheidswerk en is zij samen met haar broer van mening dat vrouwen mannen zelfs als ze echt willen op bepaalde gebieden zoals de kunst, kunnen overtreffen.

Met de boodschap ‘getuigen en redden’ die sterk weerklinkt in haar werk, past Anna Bergendahl duidelijk binnen de evangelische traditie die Olive Banks in *Becoming a Feminist* onderscheid en binnen het Réveil. Hoewel het publiceren onder eigen naam en haar onderwerp slavernij haar wel weer tot een uitzondering binnen deze traditie maken.

---

⁷² W. van den Berg en P. Couttenier, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800 – 1900* (Amsterdam 2009) 252-254.

⁷³ Holtrop, *Het Reveil in druk*, 17-18.

Conclusie

De titel van het standaardwerk *Van Moeder op Dochter* is goed op Anna Amalia Bergendahl van toepassing. Liefdadigheidswerk is er door haar ouders met de paplepel ingegoten. Met name haar moeder heeft de passie voor liefdadigheid aan Anna overgedragen. *Van Moeder op Dochter* stelt dat de Réveilvrouwen het traditionele rolpatroon van de vrouw in de huiselijke sfeer doorbraken en daarom gezien kunnen worden als de wortels van het negentiende eeuwse feminisme. In dit onderzoek is geanalyseerd of dit naar voren komt uit het leven van individuele Réveilvrouwen, zoals Anna Bergendahl. De hoofdvraag die naar aanleiding van de bovenstaande stelling beantwoord is, luidt: in hoeverre kunnen het leven en werk van Anna Bergendahl getypeerd worden als feministisch?

Deze typering is gedaan met behulp van de periodisering van het negentiende-eeuwse feminisme van de auteurs van het boek *the Rise of Caring Power*. Naast deze periodisering, is gebruik gemaakt van de generatie – indeling die Olive Banks heeft gemaakt in haar boek *Becoming a Feminist*. Door te analyseren of het leven en werk van Anna inderdaad aan de kenmerken van het vrouwenactivisme en de eerste generatie feministen voldeed, is onderzocht of zij getypeerd kan worden als feministe.

Uit het onderzoek is gebleken dat Anna Bergendahl volledig past binnen de kenmerken van het vrouwenactivisme en de eerste generatie feministen. Ze zette zich, zoals het eerste belangrijke kenmerk aangeeft, in voor ‘de ander’ door middel van armenzorg en werken voor de vrede en voor de afschaffing van de slavernij. Dit deed ze als secretaresse en medebestuurder van de Vereniging tot ondersteuning van Hulpbehoevenden en als oprichtster en presidente van het Dames – comité ter bevordering van de evangelieverkondiging en de afschaffing van de slavernij te Suriname. Anna begaf zich op voor een vrouw hoge posities binnen de vereniging en het dames – comité.

Ze had ook, zo wordt duidelijk uit haar talrijke geschriften, dezelfde doelen en motieven als kenmerkend is voor de eerste periode van het vrouwenactivisme, namelijk het verbeteren van de wereld en het helpen van anderen vanuit het idee dat dit ieders christenplicht was. Hierbij bleef ze overtuigd dat het moederschap de primaire taak van de vrouw was. Ook hield ze meestal rekening met haar eigen bestaande beperkingen, hoewel ze deze soms wel doorbrak. Met name haar inzet voor het afschaffen van de slavernij en de wijze waarop zij dit doel probeerde te bereiken, is hiervan een goede illustratie. Zij verplaatste typische vrouwelijke bezigheden als handwerken, van de privésfeer naar het publieke domein.

Hiermee past ze in het vrouwenactivisme waarbij vrouwen typisch vrouwentaken gebruikten om zich in te zetten voor ‘de ander’. Maar door haar liefdadigheidswerk voor het dames – comité, past ze op sommige punten ook een fase verder, namelijk in de vrouwenbeweging. Het dames – comité is, zoals kenmerkend voor de vrouwenbeweging, gericht op liefdadigheid door en voor vrouwen. Ook wordt duidelijk uit Anna’s literaire werk geschreven voor het Dames – comité dat zij zich bewust was van een collectieve vrouwelijke identiteit. Dit bewustzijn en dit streven om vrouwen te helpen, wordt sterk beïnvloed door de huiselijke sfeer en het idee van moederschap als primaire taak van de vrouw. De motivatie bij de vrouwen die behoren tot de vrouwenbeweging komt juist minder vanuit de huiselijke sfeer. Bovendien wordt het werk van het Dames – Comité sterk religieus gemotiveerd. Ook deze motivatie is bij de vrouwen die behoren tot de vrouwenbeweging minder. Daarom behoort Anna Amalia Bergendahl tot de eerste generatie feministen en tot het vrouwenactivisme. Ze hoort nog niet tot de tweede fase, hoewel haar leven en werk hier wel al enkele kenmerken van vertonen.

Er is dus aangetoond dat, als er gekeken wordt naar het leven van Anna Bergendahl, er sprake was van eerste generatie feministen binnen het Réveil. Dit is een zeer verschillende conclusie dan die van De Bie en Fritschy. Zij concluderen dat noch de liefdadige activiteiten, noch de vrouwennetwerken binnen het Réveil wortels zijn van het negentiende-eeuwse feminisme. De Réveilmvrouwen die de Bie en Fritschy analyseren in hun onderzoek verschillen dan ook zeer van Anna Bergendahl. Het feit dat zij in haar jeugd veel tijd in het buitenland heeft doorgebracht, maakt haar al een uitzondering in vergelijking met de Réveilmvrouwen die De Bie en Fritschy onderzoeken. Ook was zij twintig jaar later geboren dan deze vrouwen. Het ontbrak haar echter door haar lagere positie in de burgerij, aan het netwerk en de financiële middelen die de Réveilmvrouwen van De Bie en Fritschy wel hadden en hen in staat stelde hun filantropische werk te doen. Deze belangrijke verschillen maakten dat zij op een andere manier aan de middelen moest komen om haar filantropische werk te financieren. Dit deed zij door haar literaire talent in de publieke sfeer te gelde te maken. Van de Réveilmvrouwen uit het onderzoek van De Bie en Fritschy zijn alleen dagboeken en brieven beschikbaar. Één enkeling heeft wel gepubliceerd, maar niet onder haar eigen naam. Er zijn van deze vrouwen niet dergelijke bronnen als het werk van Anna Bergendahl. Anna publiceerde als enige onder eigen naam en stak in haar werken haar mening over belangrijke onderwerpen als slavernij niet onder stoelen of banken. Bovendien bevinden zich in haar werk specifieke verwijzingen

naar de rol van de vrouw in het openbaar. Hierin wijkt zij sterk af van de andere Réveilvrouwen. Daarom moet er tijdens onderzoek naar Réveilvrouwen en feminisme dus niet alleen gekeken worden naar vrouwen uit de hoge burgerij en geboren aan het begin van de negentiende eeuw, maar ook naar vrouwen met lagere posities en uit jongere generaties.

Anna Bergendahl heeft met haar literaire publicaties en haar unieke eigenwijze van liefdadigheidswerk bijgedragen aan de ontwikkeling dat vrouwen in de negentiende eeuw voor het eerst hun mening konden geven. De wereld van de vrouw werd groter doordat vrouwen als Anna buiten de huiselijke sfeer traden en meer verantwoordelijkheden namen voor zichzelf en voor anderen. Bergendahl had enerzijds te maken met de beperkingen van het leven van de fatsoenlijke burgervrouw, maar zocht tegelijkertijd door haar filantropische en literaire werk de grenzen van deze beperkingen op. Hiermee doorbrak ze het traditionele rolpatroon waar ze zelf in beruste. Ze was met recht een voorbeeldig feministe.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

Bergendahl, A.A. e.a., *Souvenir. Uitgegeven ter voordeele der Vereeniging te Amsterdam; tot ondersteuning van Hulpbehoevenden en hare Bewaarscholen onder bescherming van Hare Majestijt de Koningin* (Amsterdam 1855).

Bergendahl, A.A., *Album, Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden den 17den Junij 1862 in manuscript en teekeningen aangeboden, door de vervaardigster Anna A. Bergendahl* (Amsterdam 1863).

Bergendahl, A.A., *Berigt van eenige liefdadige werkzaamheden te Amsterdam, te Suriname, te Syrië, enz. Eerbiedig opgedragen aan H.M. De koningin der Nederlanden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl* (Amsterdam 1866).

Bergendahl, A.A., *Berigt van eenige liefdadige werkzaamheden te Amsterdam, te Suriname, te Syrië, enz. Eerbiedig opgedragen aan H.M. de Koningin der Nederlanden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl* (Amsterdam 1867).

Bergendahl, A.A., *Het eeuwige evangelie: eene roepstem voor Suriname en Palestina* (Amsterdam 1866).

Bergendahl, A.A., *De watersnood in Zwitserland, 27-28 september 1868* (Amsterdam 1868).

Bergendahl, A.A., *Beschrijving der Godsdienst-oefening voor de weeskinderen der Hervormde Gemeente te Amsterdam, in de Oude kerk 's Zondagsmorgens te 8½ ure. Eerbiedig opgedragen aan H.M. de koningin* (Amsterdam 1868).

Bergendahl, A.A., *Gelegenheids- en andere gedichten: onder het motto geloof, hoop, liefde, enz. Eerbuedig iogedragen aan H.M. de koningin der Nederlanden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl. Uitgegeven ter voordeele der "Vereeniging te Amsterdam tot ondersteuning van Hulpbehoevenden", onder bescherming van H.M. de koningin* (Amsterdam 1877).

Bergendahl, A.A., *In de Winter van 1879 en 1880: het ijsvermaak, armoede, brand en watersnood. Ten voordeele der Noodlijdenden, door Mejuffrouw A.A. Bergendahl* (Amsterdam 1880).

Bergendahl, A.A., 'Dames – Comité te Amsterdam, ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij te Suriname', *Maandblad uitgegeven ter bevordering van de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 1857)

Bergendahl, A.A., 'Dames – Comité te Amsterdam, ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij te Suriname. Verloting van dameshandwerken, boeken en andere voorwerpen', *Maandblad uitgegeven ter bevordering van de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 1858).

Bergendahl, A.A., 'Dames – Comité te Amsterdam, ter bevordering van de Evangelieverkondiging en de Afschaffing der Slavernij te Suriname. Verloting zonder

Nieten', *Maandblad uitgegeven ter bevordering van de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 1859) 133-134.

Bergendahl, A.A., 'Berigten', *Maandblad uitgegeven ter bevordering van de afschaffing van de slavernij* (Amsterdam 1857) 53-58.

Ellerman, P., 'Christelijke Weldadigheid. Jaarboekje. Proza en Poësy', *Vaderlandsche letteroefeningen* (Amsterdam 1859) 712-714.

Mast, A. van der, 'Souvenir, uitgegeven ten voordeele der vereeniging te Amsterdam: tot ondersteuning van hulpbehoevenden en hare bewaarscholen. Proza en poëzie van verschillende auteurs, verzameld door Anna A. Bergendahl. Opgedragen aan Hare Majesteit de Koningin' *Vaderlandsche letteroefeningen* (Amsterdam 1960).

Secundaire literatuur

Banks, O., *Becoming a feminist: the social origins of "first wave" feminism* (Brighton 1986).

Berg, W. van den en P. Couttenier, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800 – 1900* (Amsterdam 2009).

Bie, T. de, en W. Fritschy, 'De 'wereld' van Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in J. Reys e.a., *6e jaarboek voor vrouwengeschiedenis: De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 30-58.

Drenth, J.M. L. van, en F.M. de Haan, *The rise of caring power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britian and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

Frevort, U., 'The Middle Classes as Public and Private: Culture, Gender and Modernization in the Nineteenth Century', in *Private Domain, Public Inquiry*, 211-219.

Holtrop, O.N. e.a., *Réveil in Druk* (Zoetermeer 1998).

Janse, M., *De Afschaffers, Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840 – 1880* (Amsterdam 2007).

Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).

Jansz, U., 'Inleiding bij de 'Eerste Proeve' van Johanna W.A. Naber', in J. Reys e.a., *6^e jaarboek voor vrouwengeschiedenis: De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 186-188.

Jansz, U. en T. van Loosbroek, 'Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf: herschrijven van de geschiedenis', in J. Reys e.a., *6^e jaarboek voor vrouwengeschiedenis: De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 7-29.

Posthumus – van der Groot, W.H. e.a., *Van Moeder op Dochter, De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. (3e druk; Nijmegen 1977).

Sevenhuijsen, S., *in de orde van het vaderschap, politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870 – 1900* (Amsterdam 1987).

Wijdeven, I. van de, 'bidden en handwerken voor de goede zaak. Het Réveil in Nederland (1817 – 1854)', *Historisch Nieuwsblad* nr. 7 (2009) 24-30.

Vickery, A., 'Golden Age to Seperate Spheres? A Review of the Categories and chronology of English women's History', *the historical Journal* 36 (1993) 383-414.

Websites

Dieteren, F., 'Hoop, Elisabeth Maria Magdalena van der (1807-1879)' (versie 15-04-2012) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Hoop> (4 juni 2012).

Digitaal vrouwenlexicon van Nederland, 'Voûte, Petronella (1804-1877)' (versie 15-04-2012) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Voute> (29 mei 2012).

Haas A., 'Bergendahl, Anna Amalia (1827 – 1899)' (versie 15 april 2012), <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Bergendahl> (25 mei 2012).

Schenkeveld, W., 'Oyens, Ida (1808-1860)' (versie 15-04-2012) <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Pierson-Oyens%2C%20Ida> (29 mei 2012).